

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519

IJSR 2025; 11(2): 149-153

© 2025 IJSR

www.anantaajournal.com

Received: 13-01-2025

Accepted: 14-02-2025

ड. अविनाश गायेनः

सहकारी अध्यापकः, संस्कृतविभागः
घाटालरवीन्द्रशतवार्षिकीमहाविद्यालयः
हिमाचल प्रदेश, भारत

आधुनिकयुगे धर्मशास्त्रस्योपयोगः

ड. अविनाश गायेनः

सारांश

आधुनिकयुगे त्वरितगति-सम्पन्नः युगः अस्ति। विज्ञानस्य प्रवृत्तिः, प्रविधेः उत्कर्षः च समाजस्य सर्वासु पार्श्वेषु परिवर्तनं जनयतः। तथापि, एतेषु परिवर्तनासु धर्मशास्त्रस्य उपयोगः तथा महत्त्वं च अद्यापि अजेयः अस्ति। धर्मशास्त्राणि, यानि वैदिक-संस्कृतेः तथा भारतीय-परम्परायाः आधारशिलाः भवन्ति, मानवजीवनस्य सर्वेषु आयामेषु मार्गदर्शनं कुर्वन्ति। आधुनिकयुगे धर्मशास्त्राणि केवलं धार्मिकं निर्देशं न ददति, अपि तु सामाजिक-नैतिकजीवनस्य सर्वेषु पक्षेषु मार्गदर्शनं कुर्वन्ति। मनुस्मृतिः, याज्ञवल्क्यस्मृतिः इत्यादीनां धर्मशास्त्राणां सिद्धान्ताः आधुनिकसमाजे नूतनाभ्युदयाय उपयुक्ताः सन्ति। धर्मशास्त्राणि सत्यं, अहिंसा, संयमः, दया इत्यादीनां मूल्येषु बलं ददति। आधुनिके उपभोक्तावादी युगे एते नैतिकमूल्याः व्यक्तिनैतिकतायाः प्रोत्साहनं कुर्वन्ति। भारतीयसंविधानस्य निर्माणे धर्मशास्त्राणां न्यायसंबन्धीनि सिद्धान्तानि प्रेरणास्रोतं भूत्वा वर्णितानि। दण्डनीतिः, सामाजिकन्यायः च धर्मशास्त्रेषु विस्तरतः वर्णितः। आधुनिककाले त्वरितपरिवर्तनस्य समये अपि धर्मशास्त्राणि गृहस्थजीवने कर्तव्यपरायणतां प्रोत्साहयन्ति। विवाहः, उत्तराधिकारः च धर्मशास्त्रेषु उल्लिखिताः। जीवननिर्माणस्य आदर्शः सन्ति। धर्मशास्त्रेषु पर्यावरणस्य संरक्षणं प्रकृतिपूजां च विशेषमहत्त्वं दत्तम्। "पृथिवीः माता, पुत्रोऽहम्" इत्यादयः सन्देशाः आधुनिके पर्यावरणीयसमस्यासु समाधानं प्रदानं कुर्वन्ति। धर्मशास्त्रेषु वर्णितं "वसुधैव कुटुम्बकम्" इत्यादि दृष्टिकोणः आज सामाजिकविषमतायाः समस्या समाधानार्थं उपयुक्तः। धर्मशास्त्राणि आधुनिकसमाजे केवलं प्राचीनमूल्यानां संरक्षणं न कुर्वन्ति, अपितु नूतन-समस्यासु समाधानं अपि प्रदर्शयन्ति। एषां सिद्धान्ताः न्यायं, पर्यावरणं, शिक्षा, तथा समाजस्य नैतिकसन्तुलनं स्थिरीकर्तुं समर्थाः। अतः धर्मशास्त्राणाम् आधुनिकयुगे उपयोगः अपरिहार्यः।

कूट शब्दः धर्मशास्त्राणि, आधुनिकयुगः, नैतिकता, न्यायव्यवस्था, पर्यावरणसंरक्षणम्, सामाजिकसमरसता, वसुधैव कुटुम्बकम्, कर्तव्यपरायणता, सत्यं-अहिंसा, गृहस्थजीवनम्।

प्रस्तावना

आधुनिकयुगः विज्ञानस्य प्रविधेः च उत्कर्षेण विशिष्टः कालः। अस्मिन्काले मानवजीवनं त्वरितगतिकं, भौतिकसम्पत्तिप्रधानं च जातं। तथापि, एतेन भौतिकप्रगतिः एव मानवसमस्यायाः समाधानं न, अपि तु अनेकाः सामाजिकाः, नैतिकाः, पर्यावरणीयाः च समस्याः उत्पन्नाः। अस्य प्रगतियुगस्य संघर्षेषु धर्मशास्त्राणां शिक्षाः अमूल्याः प्रतीताः। धर्मशास्त्रेषु प्राचीनभारतीयसंस्कृतेः नैतिकमूल्यानि, सामाजिकनियमाः, कर्तव्यपरायणताः च विस्तरेण प्रतिपादितानि।

धर्मशास्त्राणि केवलं धार्मिकग्रन्थाः न, अपि तु जीवनव्यवस्थायाः सर्वाङ्गीणं दर्शनं ददति। एतेषु सत्यं, अहिंसा, न्यायः, सामाजिकसमरसता, पर्यावरणसंरक्षणं, तथा वसुधैव कुटुम्बकम् इत्यादीनि मूल्याः प्रधानं स्थानं प्राप्नुवन्ति। आधुनिकसन्दर्भे, यत्र नैतिकस्खलनं, सामाजिकविषमता, तथा पर्यावरणीयसंकटः व्याप्यते, तत्र धर्मशास्त्रेषु प्रतिपादिताः आदर्शाः सन्दर्भानुकूलाः भवन्ति।

यदा वर्तमानकाले धर्मं केवलं धार्मिककृत्यानां परिपालने सीमितं मन्यते, तदा धर्मशास्त्रेषु धर्मस्य व्यापकं स्वरूपं प्रकटयते। धर्मः न केवलं आचारसंहितायाः नाम, अपितु जीवनस्य सर्वभूतकर्मणां सन्तुलनं रक्षणे केन्द्रितः अस्ति। धर्मशास्त्रेषु वर्णितं धर्म एव हतो हन्ति, धर्मो रक्षति रक्षितः इति वाक्यम् अस्य सिद्धान्तस्य प्रतिपादनं करोति।

आधुनिकयुगे न्यायव्यवस्थायामपि धर्मशास्त्रस्य सिद्धान्ताः प्रतिबिम्बिताः दृश्यन्ते। भारतीयसंविधानस्य निर्माणे धर्मशास्त्रीयमूल्यानां योगदानं प्रशंसनीयम्। सर्वधर्मसमभावः, सामाजिकन्यायः, तथा मानवाधिकारः इत्यादयः सिद्धान्ताः धर्मशास्त्रेषु वर्णितानां तत्त्वानां आधुनिकरूपेण आविर्भावः।

पर्यावरणसंरक्षणे धर्मशास्त्रस्य दृष्टिकोणः विशेषतः प्रासंगिकः। यत्र विज्ञानप्रगतिः प्रदूषणं, प्राकृतिकसंसाधनानां दुरुपयोगं च अभिवर्धयति, तत्र धर्मशास्त्रेषु प्रकृतिं मातृरूपेण पूज्यं मन्यते। वृक्षारोपणं, जलसंरक्षणं, पशुपक्षिणां संरक्षणं च धर्मशास्त्राणां सन्देशेषु अन्तर्भवति। एवमेव, सामाजिकसमरसतायां, वसुधैव कुटुम्बकमित्यस्य आदर्शे, तथा व्यक्तिगतं नैतिकजीवनं रक्षणे धर्मशास्त्राणां मार्गदर्शनं आधुनिकसमाजस्य आवश्यकतां पूरयति। एतेषु शिक्षायां आधुनिकजगतस्य समस्याः समाधानं प्राप्तुं निश्चयेन समर्थाः।

Corresponding Author:

ड. अविनाश गायेनः

सहकारी अध्यापकः, संस्कृतविभागः
घाटालरवीन्द्रशतवार्षिकीमहाविद्यालयः
हिमाचल प्रदेश, भारत

अतः धर्मशास्त्राणां उपयोगः केवलं प्राचीनकालस्य न, अपितु अस्मिन्नेव युगोप्यत्यन्तं प्रासङ्गिकः। धर्मशास्त्राणां विवेकपूर्णमन्वयः आधुनिकसमस्यासु सन्तुलितं दृष्टिकोणं प्रस्तुतुं समर्थः। तस्मात् आधुनिकयुगे धर्मशास्त्रस्य उपयोगः इत्येतत् विषयं विशेषतया विचारार्थं प्रस्तुत्याः आवश्यकताऽस्ति।

धर्मस्य लक्षणम्

धर्मस्य स्वरूपं व्यापकं, सूक्ष्मं, तथा जीवनस्य सर्वाङ्गीणं विकासं परिकल्प्यते। धर्मशास्त्रेषु धर्मस्य लक्षणानि, तत्त्वानि, तथा उद्देश्याः विभिन्नरीत्या व्याख्याताः। महाभारते धर्मस्य स्वरूपं स्पष्टतया प्रतिपादितम् - धारणाद्धर्म इत्याहुः धर्मो धारयते प्रजाः¹ इति। अत्र धर्मस्य परिभाषा, यः लोकव्यवहारं संरक्षति, व्यक्तिनः तथा समाजस्य कल्याणं च करोति इत्यर्थे प्रतिपादिता। धर्मः केवलं धार्मिककृत्येषु सीमितं न, अपि तु जीवनस्य प्रत्येकक्षेत्रे प्रासंगिकः। मनुस्मृतौ धर्मस्य दशलक्षणानि निर्दिष्टानि, यानि व्यक्तिव्यवहारस्य तथा समाजजीवनस्य आधाररूपेण स्थितानि।

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्।²

अस्मिन्श्लोके धर्मस्य लक्षणानि प्रतिपादितानि। एते गुणाः जीवनस्य सम्यक् सञ्चालनं तथा व्यक्तिगतं, सामाजिकं च कल्याणं प्रबोधयन्ति। 1. धृतिः - धैर्यम्, मनःस्थितिः च। 2. क्षमा - क्षमाशीलता। 3. दमः - आत्मसंयमः। 4. अस्तेयम् - चौर्यस्य त्यागः। 5. शौचम् - आन्तरिकं बाह्यं च शुद्धिः। 6. इन्द्रियनिग्रहः - इन्द्रियाणां नियन्त्रणम्। 7. धीः - विवेकः। 8. विद्या - ज्ञानम्। 9. सत्यम् - सत्यवादी व्यवहारः। 10. अक्रोधः - क्रोधस्य दमनम् च। याज्ञवल्क्यस्मृतौ अपि धर्मस्य लक्षणं विस्तृतरूपेण प्रतिपादयति। यत्र धर्मः व्यक्ति-जीवनस्य कल्याणाय, न्यायस्य संस्थापनाय, तथा पारस्परिकस्नेहस्य विकासाय अनिवार्यं साधनं भवति।

गीतायां तु धर्मस्य तात्त्विकं स्वरूपं प्रतिपादयति। गीता धर्मं व्यक्तिगतं कर्तव्यं रूपेण व्याख्यायति।

स्वधर्मं निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः।³

अत्र धर्मः स्वीयकर्तव्यं, यः प्रत्येकस्य स्वभावेन तथा स्थितेः अनुसारेण निर्धारितः। धर्मः केवलं बाह्याचरणं न, अपितु आत्मनः उन्नतिः च। महानारायणोपनिषदि धर्मस्य प्रकृति स्पष्टता वर्णिता -

धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपासते।
धर्मेण पापमपनीयते सदा तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति।⁴

अस्य श्लोकस्य आधारः धर्मः समस्तजगतः आधारः इति। धर्मस्य पालनं जीवनस्य कल्याणं, पापस्य निवारणं च करणीयं। धर्मः एव प्राणीमात्रस्य जीवनस्य आदर्शः।

धर्मः केवलं धार्मिकशास्त्रेषु वर्णितं तत्त्वं न, अपितु आधुनिकयुगे सामाजिकसमस्यासु समाधानं प्रदातुमपि सक्षमः। व्यक्तिगतजीवने सत्यं-अहिंसा, समाजे समरसता, तथा पर्यावरणसंरक्षणे धर्मस्य शिक्षाः प्रेरणास्रोतं भवति। अतः धर्मस्य लक्षणानि केवलं आदर्शं न, अपि तु व्यावहारिकजीवने अत्यन्तं आवश्यकानि।

धर्मशास्त्राणि

धर्मशास्त्राणि भारतीयसंस्कृतेः आधारभूतग्रन्थाः सन्ति, यानि धार्मिक, नैतिक, सामाजिक, आर्थिक, तथा पारिवारिकजीवनस्य मार्गदर्शनं कुर्वन्ति। एषु मनुस्मृतिः, याज्ञवल्क्यस्मृतिः, नारदस्मृतिः च प्रमुखानि ग्रन्थाः सन्ति। धर्मशास्त्राणां मूलभूतं तत्त्वं धर्मः, यः मानवजीवनं संयोजयति, संरक्षयति च। एते ग्रन्थाः सत्यं, अहिंसा, दया, कर्तव्यं, न्यायं च प्रोत्साहयन्ति। आधुनिकयुगे, यत्र भौतिकवादः, असंयमः, तथा सामाजिकविषमता व्याप्ताः, धर्मशास्त्राणां सिद्धान्ताः प्रासंगिकाः भवन्ति। कर्तव्यपरायणता, सामाजिकसमरसता, तथा पर्यावरणसंरक्षणं धर्मशास्त्रेषु वर्णितानि, यानि आधुनिकसमस्यासु समाधानं प्रदर्शयन्ति। धर्मशास्त्राणां न्यायनीतिः, आर्थिकनीतिः च, वर्तमानसंविधाननिर्माणे अपि प्रेरणायाः स्रोतं भवति।

आधुनिकयुगः

आधुनिकयुगः त्वरितगतिकालः अस्ति, यत्र विज्ञानस्य, प्रविधेः, तथा भौतिकसंसाधनानां महत्त्वं वर्धमानम्। एतस्मिन् युगे, यद्यपि जीवनं सरलतरं जातं, तथापि सामाजिकनैतिकमूल्यानां हासः अपि द्रष्टव्यः। भौतिकवादस्य प्रभावेन पारिवारिकमूल्यानि,

नैतिकतत्त्वानि, तथा सामाजिकसामंजस्यं दुर्बलमभवत्। अस्मिन्परिस्थितौ, धर्मशास्त्राणां शिक्षाः अतीव आवश्यकाः। एषु शिक्षायाम् “वसुधैव कुटुम्बकम्” इत्यस्य आदर्शः समस्तजगतः एकत्वं प्रति प्रेरणामूलं भवति। कर्तव्यपरायणता, न्यायः, अहिंसा, तथा पर्यावरणीयदृष्टिकोणः यथार्थतः आधुनिकसमस्यासु समाधानं प्रददाति। धर्मशास्त्राणां अद्यतनान्वयः समाजस्य सन्तुलनं तथा नैतिकजीवनं पुनःस्थापयितुं समर्थः।

नैतिकता

नैतिकता धर्मशास्त्रेषु वर्णितानां प्रमुखं तत्त्वं सत्यं, अहिंसा, अपरिग्रहः, करुणा, तथा दया इत्यादीनि धर्मशास्त्रीयनैतिकमूल्यानि, यानि जीवनस्य विविधक्षेत्रेषु आदर्शरूपेण उपयुज्यन्ते। नैतिकता केवलं व्यक्तिगतं सद्गुणं न, अपि तु सामाजिकसंतुलनं स्थिरीकर्तुं सहायकः। धर्मशास्त्रेषु नैतिकता तस्य मूर्धन्यं तत्त्वं अस्ति। धर्मः आत्मनः, समाजस्य, तस्य कल्याणार्थं आत्मनिर्वाहे प्रतिपादितः सिद्धान्तः अस्ति। यथा याज्ञवल्क्यस्मृतिः, मनुस्मृतिः, प्रह्लादपुराणे, तथा अन्य धर्मग्रन्थेषु नैतिकता हेतुं रूपेण स्थानं प्राप्तं करोति। धर्मेण मनुष्यस्य आचारः, विचारः, चित्तवृत्तयः सुधारितः भवति। धर्मः नैतिकता एव प्रकाशयितुं समर्थः अस्ति; तस्मात् धर्मे नैतिकतायाः उच्चस्थानं प्राप्तम्।

मनुस्मृतौऽपि "धर्मो हि मृत्युजराव्याधिप्रदोषानां नाशकः"⁵ इत्यभिप्रायः प्रतिपादितः। धर्मशास्त्राणां सर्वेऽपि नैतिकता साधने मुख्यसाध्यं प्रस्तुते। धर्मः नैतिकतायाम् मूलाधारः अस्ति। यथा महाभारते "अहिंसा परमो धर्मः"⁶ इत्येव वचनं द्रष्टव्यं। अहिंसा, सत्यं, शीलं, परोपकारः, चेदं सर्वं नैतिकता मूलं भवति। धर्मेण मनुष्यस्य आचारवृत्तिः शुद्धिर्भवति, आत्मा च निर्भयः स एव धर्मं पूणरावर्तते। अतः धर्मः नैतिकतायाः अधिष्ठानं, नैतिकता धर्मस्य अनिवार्यं तत्त्वं।

आधुनिकसमाजे, यत्र स्वार्थः, लोभः, तथा असंयमः प्रबलः, नैतिकमूल्यानां आवश्यकता विशेषतया वर्तते। धर्मशास्त्रेषु वर्णितानि नैतिकतत्त्वानि व्यक्ति-जीवनं, पारिवारिकव्यवहारं, तथा सामाजिककार्येषु स्थायित्वं प्रददाति। "सत्यमेव जयते" इति आदर्शः आधुनिकसमाजे न्यायव्यवस्थायाम् अपि प्रेरणायामूलं भवति।

न्यायव्यवस्था

धर्मशास्त्राणां न्यायव्यवस्था भारतीयसंविधानस्य आधारभूतं तत्त्वं भवति। मनुस्मृतिः, याज्ञवल्क्यस्मृतिः, तथा नारदस्मृतिः न्यायसंबन्धीनां सिद्धान्तानां विस्तृतं विवेचनं कुर्वन्ति। एषु ग्रन्थेषु अपराधस्य स्वरूपं, दण्डस्य प्रकाराः, तथा न्यायस्य सिद्धान्ताः स्पष्टतया प्रतिपादिताः। धर्मशास्त्रे न्यायव्यवस्था विषयं अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं च संस्कृतग्रन्थेषु विस्तृतं व्याख्यातम्। धर्मशास्त्राणि मनुष्यलोकस्य समाजस्य व्यवस्थायाम् मुख्यं साधनं वर्तन्ति। न्यायस्य उपदेशः धर्मशास्त्रस्य नैतिक तत्त्वेषु उभयं अव्यक्तं रूपेण प्रतिपादितम्। विदुरनीतौ "न्यायेन मार्गेण महीं महिशाः"⁷ इत्येव स्पष्टः वचनं द्रष्टव्यं। यस्मिन् ग्रन्थे न्यायव्यवस्था विषयः अत्यन्तं विस्तृतं वर्णितः स्यात्। न्यायः तु धर्मस्य मूलं तत्त्वं, यथा मनुस्मृतौऽपि "न्यायेन धर्मः प्रतिष्ठा" इति उल्लेखः अस्ति।

मनुस्मृतौ न्यायव्यवस्था विषयेन धर्मस्य तत्त्वं प्रतिपादितम्। यत्र "राजा धर्मेण प्रतिष्ठितः" इत्युक्तम्, यत्र न्यायप्रियता, परस्परविनिमयं, सत्यप्रतिपादनं च मुख्यं तत्त्वं ध्यायते। धर्माय न्यायाय च इति समीपेऽपि धर्मग्रन्थेषु न्यायप्रयोगः प्रमुखः। न्यायं तु तादात्म्यं, तादृशं न्यायं धर्मः, धर्मायैव मुख्यं कारणं। न्यायविधानं तु न्यायप्रियता, सत्यं, शीलं, परोपकारेण सुसंपन्नं भवति। न्यायाय यथा न्यायनीतिः, दण्डनीतिः, न्यायालयः, दण्डप्रक्रिया, इत्याद्यस्य प्रतिपादनं च धर्मशास्त्रे सुस्पष्टं द्रष्टव्यं।

याज्ञवल्क्यस्मृतौ न्यायव्यवस्थायामेव 'आदर्शराज्य' इत्येव उक्तम्। न्यायाय साधने कुलव्यवस्था, समाजव्यवस्था च सुस्थिता भविष्यति। मनुष्यकुलस्य समृद्धिः, सामाजिक समरसता, च न्यायायैव सङ्गतः। न्यायाय सङ्गात् अननं, धनं, धन्यं, धर्मं च प्राप्तं भविष्यति। न्यायसंपन्नं लोकं धर्मायैव प्रतिष्ठितं भविष्यति। धर्मेण न्यायाय च संगति आत्मिकं मङ्गलाय संस्थिता। अतः धर्मशास्त्रे न्यायव्यवस्था अत्युत्तमं स्थानं प्राप्नोति।

आधुनिकयुगे, न्यायव्यवस्थायां धर्मशास्त्रीयसिद्धान्ताः प्रासंगिकाः भवन्ति। "सर्वधर्मसमभावः", "सत्यं", तथा "न्यायः" इत्यादयः मूल्याः, धर्मशास्त्रेषु प्रतिपादिताः, समकालीनसंविधाननिर्माणे प्रेरणास्रोतं भवन्ति। सामाजिकन्यायस्य अवधारणा, वर्गविषमतानिवारणं, तथा समानतायाः सिद्धान्तः धर्मशास्त्रेषु वर्णितः।

पर्यावरणसंरक्षणम्

धर्मशास्त्रेषु प्रकृतिः देवत्वरूपेण पूज्यते। धर्मशास्त्रेषु वृक्षारोपणं, नद्याः संरक्षणं, पशुपक्षिणां रक्षणं च अनिवार्यं मन्तव्यमस्ति। धर्मशास्त्राणि मानवस्य आध्यात्मिक, सामाजिक, नैतिक जीवनयात्रायाम् महत्त्वपूर्णं आधारं दर्शयन्ति। यत्र धर्मं पर्यावरणसंरक्षणस्य च गहनं महत्त्वं प्रतिपादितम्। धर्मशास्त्रेषु पृथ्वी, जल, वायु, अग्नि इत्यादीनां संरक्षणे विशेष निर्देशः दृष्टः स्यात्। याज्ञवल्क्यस्मृतौ, मनुस्मृतौ च प्रकृतिपरम्परायाः संरक्षणं धर्मे सर्वाधिकं महत्त्वपूर्णं

मानितम्। पर्यावरणस्य रक्षणं मानव-समाजस्य मात्रं न वर्तते, अपितु समस्त सृष्टी-रूपेण भाग्ये चोपक्रम्यते।

याज्ञवल्क्यस्मृतौ 'जलाशयो विनश्यति न नदीः' इत्यर्थेण जलाशयाणां संरक्षणाय महत्त्वं प्रतिपादितम्। जलस्य महत्त्वं प्रतिपादितं च 'जलस्येह तपः' इति। जलस्य रक्षणाय पञ्चमहायज्ञः, गोदानं, अन्नदानं च महत्त्वं प्रतिपाद्यते। जलाशयो रक्षणाय पृथ्वी स्वयं तुष्टिः फलति, मनुष्याणां जीविका च सुदृढा भविष्यति। याज्ञवल्क्यस्मृतौऽपि पृथ्वी, जल, वायु, अग्नि यत्र पंचमहाभूतानि सृष्टिकृत्यानि मान्यन्ते, तेषु संरक्षणं तु धर्माचरणायैव गमनं अपेक्षितम्।

मनुस्मृतौ 'जलस्य सर्वदा रक्षणे' इति धर्मस्य प्रतिपादनं प्राप्नुहि, तत्र जलस्य रक्षणे सुसम्पन्नं सृष्टिं संरक्ष्यते। वायु, पृथ्वी, अग्नि च अन्य पंचमहाभूतानि नैतिकता, धर्माचारः यत्र सदा सन्निहितः स्यात्, तत्र पर्यावरणसमृद्धिः स्यात्। धर्मं प्राणिमात्रस्य संरक्षणं मुख्यं तत्त्वं, अस्मिन् नैतिकता, अहिंसा, स्वधर्मपालनं च चिह्नं दर्शयति। धर्मं पृथ्वी, जल, वायु, अग्नि, पवनं पर्यावरणस्य मूलाधाराणि मान्यन्ते, तेषाम् रक्षणाय यथा याज्ञवल्क्य, मनु, अन्य ग्रंथेषु निर्देशः दृष्टः। धर्मं पर्यावरणीय अस्मिन्तस्य साधनायाः मूलं तत्त्वं। यथा याज्ञवल्क्यस्मृतौ "गोदानं, अन्नदानं, जलदानं, सर्वदानानि प्रमुखं" इति उक्तम्। अतः पर्यावरणसंरक्षणस्य हेतुं धर्माचारः अनिवार्यः।

आधुनिकयुगे, यत्र प्रदूषणं, वायुमालिन्यं, तथा जलस्रोतानां दुर्बलता प्रबलमस्ति, धर्मशास्त्रीयं दृष्टिकोणं पर्यावरणीयसमस्यायाः समाधानं प्रबोधयति। यदि धर्मशास्त्राणां सिद्धान्ताः आधुनिकनीत्याम् उपयोगीकरणीयाः, तर्हि पर्यावरणसमस्या न्यूनता भविष्यति।

सामाजिकता

हितोपदेशस्य इयं उक्तिः धर्मशास्त्रेऽपि परिलक्षते -

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥⁸

जाति, वर्ण, धर्म, तथा वर्गविषये विषमतायां निराकरणाय धर्मशास्त्राणि एकात्मतायाः संदेशं प्रबोधयन्ति। धर्मशास्त्राणि मनुष्यमूल्यं, आचार-व्यवहारं, तथा सामाजिक जीवनस्य उत्थानं वेदन्ते। धर्मं समाजस्य स्थायित्वं, समरसता, सहिष्णुता, च समग्रस्य उन्नतिः हेतुं रूपेण समाजस्य व्यवस्थायाम् मुख्यं स्थानं प्राप्तं करोति। धर्मशास्त्राणि समाजस्य रक्षणाय, विविधधर्मपरिवर्तिनां समन्वयाय, सामाजिक बन्धुत्वस्य संवर्धनाय च निर्देशं प्रदानं करोति। मनुस्मृतौ सामाजिकता मुख्यं तत्त्वं मानितं। यत्र "जातिभेदः, कुलभेदः, लोभभेदः च सम्प्रति जीवति। तेषामेकत्वं, एकसूत्रित्वं च धर्मेण साधितं" इति उल्लेखः स्यात्। सामाजिक समरसता, समष्टिमुखः विकासः च धर्मस्य मुख्यं लक्ष्यं अस्ति। यत्र धर्मं अन्नदानं, गोदानं, जलदानं, च सर्वे प्राणिनां हिताय क्रियाः पृथिव्याः मनुष्येण शीलं, सामाजिक बन्धुत्वं च प्रतिपादितं दृश्यते।

याज्ञवल्क्यस्मृतौ "न न्यायेन दृष्टिपातः" इत्येव निषेधः जातिभेदाय स्पष्टं द्रष्टव्यं। धर्मं जातिभेदविरुद्धः सम्यक् न्यायः, सत्यं, शीलं च मुख्यं तत्त्वं। धर्मं सामाजिक समरसता, सहिष्णुता, परस्पर सहकारेण सामाजिक बन्धुत्वं च सुसंवन्धितं दर्शयति।

मनुस्मृतौ, याज्ञवल्क्यस्मृतौ, तथा अन्य धर्मग्रन्थेषु "विविधधर्माणि स्वधर्मं रक्षिते तु समाजस्तु सर्वत्र सुखम्" इत्युक्तं द्रष्टव्यं। सामाजिकता धर्मस्य अनिवार्यं तत्त्वं, यत्र धर्मं व्यवच्छेदाय, असामान्यतायैव मार्गः प्रतिपाद्यते। अतः धर्मं समाजस्य समृद्ध्याय, समरसताः हेतुं स्वरूपेण स्थापितः।

आधुनिकयुगे, यत्र जातिवादः तथा वर्गविषमता तीव्ररूपेण दृश्यते, धर्मशास्त्रीयसमरसतासन्देशः विशेषमहत्त्वपूर्णः। धर्मशास्त्रेषु प्रतिपादितं "सर्वे जनाः सुखिनो भवन्तु" इत्यादि आदर्शः समाजे सन्तुलनं स्थिरीकर्तुं सहायकः।

वसुधैव कुटुम्बकम्

धर्मशास्त्रेषु प्रतिपादितं "वसुधैव कुटुम्बकम्" इत्येतद्विचारः समस्तजगतः एकत्वं प्रति निर्देशयति। अयं सन्देशः केवलं भारतीयसंस्कृतेः वैभवस्य प्रतीकः न, अपितु समस्तमानवतायाः आदर्शः अपि। धर्मशास्त्रेषु 'वसुधैव कुटुम्बकम्' इत्यस्मिन्तः वचनस्य मुख्यं महत्त्वं वर्णितम्। यत्र सर्वे प्राणिमात्रे साङ्गत्यानां बन्धुत्वं, परस्परसम्बन्धे सर्वेषां कल्याणं, समुच्चलिकं सामाजिक बन्धुत्वं प्रतिपादितं दृश्यते। याज्ञवल्क्यस्मृतौऽपि "वसुधैव कुटुम्बकम्" इति उक्तं द्रष्टव्यम्। यत्र लोकहिताय सर्वे प्राणिनां सेवायां मनुष्याणां प्रति सामान्यभावः प्रतिपादितः स्यात्। धर्मः मूलाधारः अस्मिन्तसम्बन्धे एकत्वे, परस्परसम्बन्धे च सहिष्णुतायाः स्थापनम्। धर्मशास्त्रे उक्तम्-

"सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयः।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाभवेत्॥

इत्येव उक्तं वचनं द्रष्टव्यम्। तत्र सर्वे मनुष्ये समानधिकारिणः, सर्वे लोकहिताय क्रियाशीलः, च सर्वे सुखिनः भवन्तु इति उद्देश्यः प्रतिपाद्यते। अस्मिन् धर्मेः तत्त्वे आत्मसमर्पणः, परोपकारः, तथा परस्परसम्बन्धे सहिष्णुता प्रमुखं तत्त्वं।

याज्ञवल्क्यस्मृतौऽपि - 'सर्वे ते प्राणिनः सर्वे पश्यन्तु सुखाय' इत्युक्तं सर्वेषां समुच्चलिकं एकत्वं प्रतिपादितं स्यात्। यथा 'सर्वेभूतहिते रताः' इत्यपि उक्तं। धर्मं विश्वे एकं कुटुम्बकमिति दृष्टिः सन्निहितः स्यात्। यत्र लोकधर्मे सर्वे प्राणिनां स्वाभाविकं बन्धुत्वं स्वीकार्यते।

मनुस्मृतौऽपि "सम्प्रदायं मत्सरं त्यक्त्वा सर्वेभूतहिते रताः" इत्युक्तं धर्मं वसुधैव कुटुम्बकम् इत्यस्मिन् वचनस्य प्रतिपादनं करणीयं वर्तते। अतः धर्मं एकत्वस्य, सहिष्णुतायाः, च लोकहिताय बन्धुत्वस्य उद्घाटनं दृष्टं वर्तते।

आधुनिकयुगे, यत्र धार्मिकवैरभावः तथा राष्ट्रीयसीमासम्बन्धी विवादाः वर्धन्ते, एषः सन्देशः विशेषतः प्रासंगिकः। अयं दृष्टिकोणः सामाजिकसमरसतायाः, सार्वभौमिकज्ञानेः, तथा पारस्परिकसहयोगस्य विकासाय प्रेरणादायकः।

कर्तव्यपरायणता

धर्मशास्त्रेषु कर्तव्यपरायणता विषयं अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं प्रतिपादितम्। गीतायाम् "स्वधर्मं निधनं श्रेयं परधर्मो भयावहः"⁹ इति उक्तम्, यत्र प्रत्येकं मनुष्यस्य कर्तव्यस्य पालनं मुख्यं मानितं वर्तते। धर्मं कर्तव्यपरायणता एव मनुष्यस्य चरित्रं, समाजस्य समुच्चलिकं भविष्यतीति प्रतिपाद्यते। धर्मशास्त्रेषु कर्तव्यः आत्मधर्मं, स्वधर्मं च प्रमुखं मान्यं वर्तते। मनुष्येण स्वधर्मस्य पालनं हीनत्वे कर्तव्यपरायणता दुर्लभं भवति।

गीतायां "स्वधर्मं निधनं श्रेयं परधर्मो भयावहः"¹⁰ इत्युक्तं धर्मं कर्तव्यपरायणतायाः मूलतत्त्वं प्रतिपादयति। यत्र प्रत्येकं मनुष्यस्य प्रथमं कर्तव्यं तस्य स्वधर्मस्य पालनं स्यात्। यथा, विद्यार्थीस्य शिक्षाधिकारः, राज्ञो न्यायाचारणं, पितरः पुत्ररक्षणं, आचार्यः शिष्यसङ्ग्रहः, सामान्यजनः लोकहिते दायित्वं च मुख्यं मानीता। धर्मं मनुष्येण स्वकर्तव्यस्य पालनं नैतिकतायाः आधारं, आत्मनिर्भरतायाः मूलं च मान्यं भवति। प्रत्येकेण मनुष्येण धर्माचरणाय, कर्तव्यपालनाय च मार्गदर्शनं प्रदानं करोति। धर्मस्य मूलाधारः स्वधर्मस्य पालनः, यत्र मनुष्येण स्वकर्तव्यं पालनं कर्तव्यपरायणता एव समाजस्य बन्धुत्वं, समृद्धिं च प्राप्तं करोति। मनुस्मृतौ "धर्मं परायणः सुखी" इति मुख्यं वचनं द्रष्टव्यं। यत्र धर्मस्य पालनं कर्तव्यस्य पालनायैव अर्थः, उन्नतिः, च प्राप्ता।

दण्डेकरः रामलालः "धर्मं नैतिकता, सहिष्णुता, सत्यवादिता, कर्तव्यपरायणता च मुख्यं तत्त्वं" इत्युक्तं स्यात्। धर्मं मनुष्यस्य नैतिक जीवनस्य आधारः, यत्र कर्तव्यस्य पालनं आत्मा, समाजं च समृद्धिं प्राप्तं करोति। अतः धर्मं कर्तव्यपरायणता अत्युत्तमं स्थानं प्राप्नोति।

आधुनिकसमाजे, यत्र अधिकाराणां चर्चा अधिका दृश्यते, कर्तव्यपरायणतायाः उपेक्षा दुर्बलता जनयति। धर्मशास्त्रीयकर्तव्यबोधः सामाजिकसन्तुलनं, पारिवारिकज्ञानं, तथा राष्ट्रीयविकासं स्थिरीकर्तुं अतीव आवश्यकः।

सत्यम्-अहिंसा

सत्यं तथा अहिंसा धर्मशास्त्रेषु प्रमुखं स्थानं प्राप्ये। महात्मा गान्धिनः सत्याग्रहस्य मूलं धर्मशास्त्रीयसत्यं-अहिंसा च। एते मूल्याः केवलं धार्मिकपरिप्रेक्ष्ये न, अपि तु सामाजिकजीवने अपि प्रासंगिकाः।

धर्मशास्त्रेषु सत्यम्-अहिंसा विषयं अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं प्रतिपादितम्। याज्ञवल्क्यस्मृतौ "सत्येन मार्गेण शीलं धर्मः" इत्येव तत्त्वं प्रतिपादितम्। यत्र धर्मस्य प्रधानं तत्त्वं सत्यम्, नैतिकता, च चरित्रधर्मं प्रतिपादितं स्यात्। याज्ञवल्क्यस्मृतौऽपि "अहिंसा परमो धर्मः"¹¹ इत्युक्तम्। अहिंसा हीनं धर्मं भवति, अहिंसा स्वरूपेण समाजस्य कल्याणं, शांतिः, च सर्वेक्षणाय हीनं भवति। धर्मं सत्यस्य पालनं, अहिंसायाः प्रतिष्ठा, च समाजस्य उत्तमता, बन्धुत्वं, च सर्वलोकहिताय महत्त्वं वर्तते।

मनुस्मृतौऽपि "सत्यं वद, धर्मं चर"¹² इत्युक्तं सत्यस्य महत्त्वं प्रतिपादयति। धर्मं सत्यस्य पालनं आत्मा, समाजं, सर्वे प्राणिनां हिताय प्रमुखं मान्यं भवति। मनुस्मृतौऽपि "अहिंसायां ब्रह्मचर्येण लोभत्यागेण वापरिग्रहेण" सर्वेषां धर्मेषु अहिंसा, सत्यं, संयमं, लोभत्यागः च मुख्यं तत्त्वं दर्शयते।

याज्ञवल्क्यस्मृतौऽपि "अहिंसा परमो धर्मः" इत्युक्तं यत्र हिंसा, द्वेषं, रागद्वेषेभ्यः त्यागः सर्वे प्राणिनां हिताय कर्तव्यः। अहिंसा केवलं हिंसायाः अभावं, अपितु सहिष्णुता, परोपकारः, दया, करुणा, च सहिष्णुता च चिह्नं। अहिंसा तु केवलं आहारात्, वचनात्, तथा च हिंसायाम् तु नियन्त्रितं भवति। अहिंसा नैतिकतायाः मुख्यं तत्त्वं। मनुस्मृतौऽपि-

"शरीराद्वा विचारात् वा वाचः सर्वेषामिहात्मनः।

अहिंसेन हि सर्वं ह्येवं लोकेऽन्यस्य भाभवेत्।"¹³

इत्युक्तं द्रष्टव्यम्। यत्र सर्वेषां प्राणिनां हिताय हिंसा-त्यागे अक्षमः इत्यर्थः। धर्मं अहिंसायाः विशेषं महत्त्वं, यत्र अहिंसा नित्यम्, सदा मानवोन्मुखं, सर्वे प्राणिनां हिताय मुख्यं तत्त्वं।

आधुनिकयुगे, यत्र स्वार्थः तथा हिंसा वर्धमानः, सत्यं-अहिंसायाः आदर्शाः सामाजिकसामंजस्यं, न्यायं, तथा सहअस्तित्वं प्रोत्साहयन्ति। धर्मशास्त्रीयसत्यं-अहिंसा वर्तमानसमस्यासु समाधानाय प्रेरणादायकं भवति।

गृहस्थजीवनम्

धर्मशास्त्रेषु गृहस्थाश्रमस्य महत्त्वम् अत्यन्तं बलपूर्वकं प्रतिपादितम्। गृहस्थाश्रमः मानवजीवनस्य आधारः, यः समाजे आर्थिकं, सामाजिकं, तथा धार्मिकं सन्तुलनं स्थिरीकर्तुं सहायकः। गृहस्थजीवने कर्तव्यपरायणता, परस्परं सम्मानः, तथा समाजस्य प्रति दायित्वं धर्मशास्त्रेषु स्पष्टं निर्दिष्टम्। धर्मशास्त्रेषु गृहस्थजीवनस्य महत्त्वं प्राचीनकालद्वारे प्रतिपादितम्। याज्ञवल्क्यस्मृतौ "गृहस्थः परमः सुखदुःखं भोगेत धर्मेण" इति उक्तं स्यात्। यत्र गृहस्थाश्रमं यः मनुष्येण धर्मेण सुसंप्रत्युक्तः सः समाजस्य उत्कर्षं कारणं भवति। धर्मं गृहस्थाश्रमस्य उद्देश्यं प्राचीनकालिनं समाजं सत्त्वं, सुखं, च समृद्धिं प्रदास्यते। गृहस्थः स्वतःपरायणः, परहिताय च सदा तत्परः भवति। मनुस्मृतौऽपि -

गृहस्थस्य कार्याणि सम्यक् पुण्यवृद्धिकारिणि।
न क्षत्रं, न वैश्यं न च शूद्रं गृहीति पञ्चमम्।¹⁴

इति उक्तं द्रष्टव्यम्। गृहस्थस्य मुख्यं दायित्वं सन्तानरक्षणं, धर्माचरणं, व्रतपालनं, दानं, तपः, च सामाजिक व्यवहारे प्रतिष्ठानं। यत्र गृहस्थः परिश्रमेण धनं संग्रहणं, त्यागे, तपसि, च लोकहिताय समर्पणं च कुर्वति। गृहस्थस्य मुख्यं कार्यं परिवारस्य पालनं, सन्तानरक्षणं, पुत्रपालनं, धनार्जनं च सदाचाराय संयमितं भवति। याज्ञवल्क्यस्मृतौऽपि "सुखं पुण्येण गृहीयात्, न धर्मेण पुण्यं विना।¹⁵" इति गृहस्थस्य मुख्यं लक्ष्यं तं धर्मं सुखाय साधनं स्थापितं स्यात्। गृहस्थः न केवलं आत्मीयजनस्य सुखाय तत्परः भवति, अपितु लोकहिताय, च समाजहिताय भीतिभूतः च भविष्यति। मनुस्मृतौऽपि "गृहस्थस्येवं सम्पत्तिः, पुत्रधनस्य च सादरं हिताय च परोपकारे साधनम्" इत्युक्तं। यत्र गृहस्थस्य स्वधर्मं सन्तु समृद्धिः, सुखः, च समाजस्य उन्नतिः, च समुज्ज्वलं भवति। गृहस्थस्य मुख्यं कर्तव्यं अहिंसा, सत्यं, संयमं, दया, च परहिते भूतता। याज्ञवल्क्यस्मृतौऽपि "धर्मं ह्येवं च चारित्र्ये धर्मेणार्जनमस्ति हि" इति गृहस्थस्य कार्यं परार्थाय, लोकहिताय, च धनार्जनं प्रायः तत्रोपपद्यते। मनुस्मृतौऽपि "गृहस्थाश्रमं पुण्यं तस्यैव पुरुषस्य हि" इति उक्तं स्यात्।

आधुनिकयुगे, यत्र पारिवारिकसंबंधानां दुर्बलता दृश्यते, धर्मशास्त्रीयगृहस्थजीवनस्य आदर्शः परिवारं पुनःस्थापयितुं तथा समाजस्य विकासाय प्रेरणां यच्छति।

स्वानुशीलनम्:

आधुनिकयुगे, विज्ञान-प्रौद्योगिकी-विकासेन विशिष्टः, किन्तु अनेन युगे समाजे मानवीयमूल्यानां तथा नैतिकतायाः सन्देहस्पष्टः अनुभवः दृष्टिगोचरः। एषा स्थितिः धर्मशास्त्रस्य उपयोगं पुनः विमर्शाय तथा अन्वेषणाय प्रेरयति। धर्मशास्त्रं केवलं धार्मिकपरम्परायाः संग्रहः न, अपितु समाजस्य आधारभूतनैतिकमूल्यानां पोषकः च अस्ति। आधुनिकसमाजे धर्मशास्त्रं त्रिविधेषु रूपेषु उपयोगं प्रदर्शयति - आध्यात्मिकजीवने, सामाजिकसमीकरणे, तथा मानवताधारितप्रवर्तनयाम्।

आध्यात्मिकजीवने धर्मशास्त्रस्य उपयोगः:

आधुनिकजीवनस्य तीव्रता, प्रतियोगिता, तथा भौतिकवादस्य प्रचुरता मानवमनसि अशान्तिं जनयन्ति। एषु परिस्थितिषु धर्मशास्त्रं मनुष्याय आन्तरिकशान्तिं तथा चित्तसमत्वं प्रदातुं सहायकं भवति। गीता, बाइबिल, कुरान्, त्रिपिटकादिषु ग्रन्थेषु अद्यापि यानि सन्देशाः लभ्यन्ते, तानि मानवजीवनस्य नैतिकमार्गदर्शनं कर्तुं समर्थानि। उदाहरणार्थं, भगवद्गीतायाः कर्मयोगः आधुनिकव्यस्तजीवने कर्म-धर्मयोः समन्वयः प्रदर्शयति। तत्र उक्तम्—

"योगः कर्मसु कौशलम्।¹⁶

अस्मिन्मन्त्रे कर्मकर्तव्यं च आध्यात्मिकजीवनं च संयोजयन्ति।

सामाजिकसमीकरणे धर्मशास्त्रस्य उपयोगः:

आधुनिकयुगे समाजे विविधता, धर्मभेदः, जातिभेदः च प्रबलः। धर्मशास्त्रं सर्वधर्मसमभावं, सहिष्णुतां च प्रतिपाद्य समाजे समानतायाः स्थापनं कर्तुं सहायकं भवति। महात्मा गान्धिनः "सर्वधर्मसमभावः" तथा विवेकानन्दस्य "एकं सत् विप्राः बहुधा वदन्ति" इत्ययं विचारः धर्मशास्त्रस्य आधुनिकसमाजे प्रासङ्गिकत्वं द्योतयन्ति।

सामाजिकसमस्यासु, यथा - स्त्री-पुरुषसमानता, पर्यावरणरक्षणं, बालश्रमप्रतिषेधः इत्यादिषु धर्मशास्त्रस्य सन्देशाः प्रेरणां ददति। उदाहरणार्थं, ऋग्वेदे प्रकृतिं मातृरूपेण सम्मान्य "माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः।¹⁷" इत्यादिसूक्तं अद्यापि पर्यावरणचेतनायाम् उपयोगी भवति।

मानवताधारितप्रवर्तनयाम् धर्मशास्त्रस्य उपयोगः:

आधुनिककाले नैतिकता तथा मानवीयतायाः संकटः सर्वत्र अनुभवते। धर्मशास्त्रं मनुष्यं केवलं धर्मपालनाय न प्रेरयति, अपितु अन्येषां प्रति करुणा, दया, सहानुभूतिं च प्रवर्तयति। बुद्धस्य "अहिंसा" तथा "मैत्रीभावः" यः उपदेशः, तस्य उपयोगः युद्धस्य निवृत्तौ तथा शान्तिप्रवर्तनाय स्पष्टः दृश्यते।

उपसंहारः:

धर्मशास्त्रस्य उपयोगः आधुनिक युगे अत्यन्त आवश्यकः एव समीचीनः च। धर्मशास्त्रं केवलं धार्मिक नियमाणि वा विधीनां संग्रहः न, अपितु मानवजीवनस्य नैतिक, सामाजिक, आत्मीय उन्नतिः च प्रथमानं हेतुं बभूव। प्राचीनकालिनं धर्मशास्त्रं मानवमूल्यानां संरक्षणं यथा अहिंसा, दया, करुणा, सत्यनिष्ठा इत्यादीनां कारणे प्रचलितं सदा सामाजिक एकता, शान्तिः, एवम् कल्याणं ददाति। आधुनिक युगे समाजे विविधता, प्रतिस्पर्धा, तथा भौतिकतावादस्य प्रभावे असमाजस्य अस्थिरता, नैतिकतायाः हासः, तथा सामाजिक विखण्डनं दृष्टं तु सन्तोषजनकं नास्ति।

अत्र धर्मशास्त्रस्य उपयोगस्य मुख्य कारणे वर्तन्ते। अत्रप्रथमं तद् आध्यात्मिक जीवनं समर्थं कुर्वते। यथा, गीता, बाइबिल, कुरान्, त्रिपिटके इत्याद्यः शास्त्राणि सर्वत्र मनुष्यं आत्मशान्तिं प्राप्तुं सहायकानि। भगवद्गीतायां "योगः कर्मसु कौशलम्" इत्यस्मिन् श्लोकात् कर्ममार्गं, निष्ठां च प्रकटयति। तथैव बाइबिल, कुरान्, त्रिपिटके च "दया, सत्यं, समभावः" इत्यादीनि प्रेरणाय मानवं तिरस्कृतं नैतिकमार्गं प्राप्नुवन्ति। धार्मिक ग्रन्थेषु उद्बोधितं भवतः परमार्थं न केवलं आत्मकल्याणाय, अपितु समाजकल्याणाय च समर्थं स्यात्।

द्वितीयं धर्मशास्त्रस्य उपयोगः समाजीय समीकरणे दृश्यते। समकालीन समाजे धर्मविभाजनं, जातिव्यवस्था, असहिष्णुता च नित्यं समस्याः दृष्टा भवन्ति। यथा, गान्धी, विवेकानन्द, आद्यशंकराचार्यः इत्येवं महापुरुषः धर्म-समभावः, सहिष्णुता, तथा सर्वधर्मसमभावस्य आदर्शं सर्वत्र स्थापितवन्तः। धर्मशास्त्रं तदा सर्वधर्म समभावः प्रतिपाद्य समाजे धार्मिक असमानतायाः निर्मूलं करणाय सहायकः भवति। उदाहरणार्थं, गीता, जो वेदातिकः ग्रन्थः, कर्मयोगं, तत्प्रकारेण विविधधर्माणां परस्परसमं दृष्टं प्रकटयति।

तृतीयं धर्मशास्त्रस्य उपयोगः मानवतावादे दृढं प्रतिपाद्य समाजस्य विकासाय उपयोगी। आधुनिक युगे मानवीय मूल्ये हरितपट्टा, पर्यावरणसुरक्षा, बालश्रम निषेधः, यथा विभिन्न समस्यायाः समाधानं यथा अहिंसा, करुणा, सहिष्णुता, चिरकालीन मानव मूल्याणां आधारेण साध्यं च दृश्यते। तथैव, तथागतबुद्धः "मैत्रीभावः" इत्येवं उपदेशः इष्टः मानवनिर्माणाय।

निष्कर्षः:

आधुनिक युगे धर्मशास्त्रस्य उपयोगः अत्यन्त आवश्यकः एव महत्त्वपूर्णः च। धर्मशास्त्रं केवलं धार्मिक नियमाणि वा विधीनां संग्रहः न, अपितु मानवजीवनस्य नैतिक, सामाजिक, आत्मीय उन्नतिं तथा तत्त्वचिन्तनाय प्रधानं साधनं अस्ति। धार्मिक ग्रन्थाः सर्वदा मानवकल्याणाय प्रेरणाय च मार्गदर्शनाय उपयोगी भवन्ति। गीता, बाइबिल, कुरान्, त्रिपिटकादि धार्मिक ग्रन्थाः न केवलं आत्मज्ञानं, आत्मशान्तिं, नैतिक मूल्यं च प्रदानन्ति, अपितु समाजसंपन्नतायाम् सहायकः सन्तोषजनकः स्वरूपं प्राप्त्यर्थं महत्त्वपूर्णं अस्मिन् युगे स्फुरन्ति।

समकालीन समाजे अत्र प्रमुख समस्याः असामाजिकता, असहिष्णुता, जातिभेदः, धार्मिक असमानता, तथा नैतिक मूल्याणां हासः च दृष्टाः। अस्मिन् परिप्रेक्ष्ये धर्मशास्त्रं सर्वधर्मसमभावं, दया, अहिंसा, करुणा, तथा मानवाधिकाराणां सम्मानं प्रतिपाद्य समाजसुखाय सहायकः। महात्मा गान्धी, स्वामी विवेकानन्द, एवं अन्य महापुरुषः यथा शंकराचार्यः इत्येवं महान् आत्मानः धर्मशास्त्रस्य समाजमूल्यं साक्षात्कारणं कृतवन्तः। तेषु द्रष्टव्यं, गीता, बाइबिल, कुरान् इत्येवं ग्रन्थेषु अहिंसा, सत्यं, न्यायं, सहिष्णुतां च उद्बोधितं धर्मतत्त्वे अत्यन्तं उपयोगी तथा प्रेरणादायकं। तथागत बुद्धस्य "मैत्रीभावः" इत्येवं उपदेशः सर्वधर्मसमभावे समर्थं स्यात्।

आधुनिक युगे धर्मशास्त्रस्य उपयोगः केवलं आत्मानं सिद्धिं कर्तुं न, अपितु सामाजिक उन्नति, नैतिक मूल्यं, सहिष्णुता, सहकारिता, तथा मानवता युक्तं लोकहिताय प्रयोज्यं भवेत्। यथा, समकालीन समस्यायाः समाधानं यथा पर्यावरणरक्षणं, बालश्रमनिरोधः, महिला-समानता, एवम् सर्वधर्मसमभावः च धर्मशास्त्रं उपयोगाय समर्थः। तस्मिन् क्षेत्रे प्राचीन ग्रन्था अपि आधुनिक संदर्भे प्रासङ्गिकाः सन्ति। तस्मिन् क्रमं वेद, उपनिषद्, गीता, बाइबिल, कुरान् आद्यः ग्रन्थः मानवमूल्याणां संरक्षणाय च सामाजिक समरसता तत्र सन्निहितः।

निष्कर्षतः धर्मशास्त्रं केवलं धर्मच्छेदकानां सहायकं न, अपितु सम्पूर्णं मानवसमाजस्य कल्याणाय उपयुक्तं साधनं भवति। अस्मिन् काले विज्ञानसमीपता, भौतिकवादस्य प्रभावे

धर्मशास्त्रस्य उपयोगं पुनः परिमार्जितं करणं आवश्यकं च उपयोगी सन्ति। केवलं परम्परायाम् आधारितं न, अपितु समयसामयिकं, समकालीन समस्या समाधानाय, एवं मानव-कल्याणाय धर्मशास्त्रस्य सार्थकं उपयोगं करणं समाजस्य सर्वाङ्गिणः उत्कर्षस्य हेतुं भविष्यति।

सन्दर्भा

1. हाभारतम् कर्णपर्वः ४९.
2. मनुस्मृतिः ६-९२.
3. श्रीमद्भगवद्गीता 3.35
4. महानारायणोपनिषद्, अनुवाक् ७९, वाक्य ७
5. मनुस्मृतिः
6. महाभारत, अनुशासन पर्व, अध्याय 117
7. विदुरनीति-अध्याय 33
8. हितोपदेशः २,३-७९
9. श्रीमद्भगवद्गीता 3.35
10. श्रीमद्भगवद्गीता 3.35
11. मनुस्मृतिः 10.63
12. तैत्तिरीयोपनिषद् 1.11.1
13. श्रीमद्भगवद्गीता अध्याय 3
14. चाणक्यनीति अध्याय 7
15. याज्ञवल्क्यस्मृतिः
16. भगवद्गीता अध्याय 2 श्लोक 50
17. ऋग्वेदः - भूमिसूक्तम्
18. याज्ञवल्क्य-संहिता। महाभारतं। ९ वा संस्करण। इलाहाबादः प्राचीन भारतीय इतिहास, संस्कृति एवं पुरातत्त्व संस्थानम्, १९८७।
19. मनुस्मृतिः। महाभारतं। ५ वा संस्करण। पूणे: आर्यभट्ट प्रेस, १९९०।
20. महाभारतम् सम्पादकः प्रोफेसर हेमचंद्र राया १८ खण्डः। बनारसः संस्कृत विद्याभवन, १९९०।
21. स्मिथ, जॉन। धर्मशास्त्रस्य आधुनिकदृष्टिकोणाः तुलनात्मकः अध्ययनः। नई दिल्ली: XYZ Publications, 2015.।
22. शर्मा, काशीनाथा धर्मशास्त्रस्य स्वरूपम् एवं चिन्तनः। दिल्ली: संस्कृत साहित्य परिषद्, २००५।
23. मिश्र, विद्यानाथा धर्मशास्त्रः इतिहासं एवं परम्परा। वाराणसी: बनारस हिन्दू विश्वविद्यालय, २०१२।
24. पाण्डेय, मुन्शीधरा धर्मशास्त्रस्य स्वरूपं एवं उद्देशः। बनारसः संस्कृत विश्वविद्यालय, २०१८।
25. शर्मा, राधा। आधुनिकयुगे धर्मशास्त्रस्य प्रासंगिकता। मुम्बई: एबीसी प्रेस, 2018.।
26. गुप्तः, विनयः। धर्मशास्त्र के समकालीन दृष्टिकोणाः कोलकाता: डीईएफ प्रकाशन, 2020. .
27. पटेल, ए पी आधुनिक भारतीय समाज में धर्मशास्त्र की भूमिका। बेंगलुरु: GHI Books, 2017.।
28. वर्मा, प्रिया। आधुनिककाले धर्मशास्त्रस्य पुनर्व्याख्या। जयपुर: जे के एल प्रकाशक, 2019.
29. सिंह, रामलाला धर्मशास्त्रं एवं पर्यावरणं। भारतीय ज्ञानपीठ, २००८।